

نجم الغنی خان رامپوری، صاحب نهج الادب*

دکتر زهره مشاوری**

چکیده

نجم الغنی خان رامپوری، صاحب یکی از مهمترین و مفصلترین دستور زبان های فارسی است و در ایران به عنوان مؤلف نهج الادب شناخته می شود. او علاوه بر نهج الادب صاحب آثار بسیاری به زبان های فارسی و اردوست که اغلب به چاپ سنگی رسیده و در کتابخانه های شبه قاره موجودند. نجم الغنی خان علاوه بر آن که ادیب و شاعر است در موضوعاتی چون تاریخ، مذهب، طب و بلاغت تبحر داشته و متجاوز از سی اثر تحقیقی برجا نهاده است.

از آنجا که درباره شرح حال و آثار نجم الغنی که از خادمان بزرگ زبان و ادب فارسی در شبه قاره به شمار می رود، در ایران شناخت چندانی وجود ندارد، این مقاله با بهره گیری از منابع و مآخذ اردو به معرفی نجم الغنی و آثار وی می پردازد.

کلیدواژه ها: نجم الغنی خان رامپوری، شرح حال، آثار، نهج الادب.

* از آقای دکتر عارف نوشاهی که ترجمه منابع مختلفی را از زبان اردو در اختیار اینجانب گذاشتند بسیار سپاسگزارم.
** دانش آموخته دکتری دانشگاه اصفهان.
z.moshaveri@gmail.com

مقدمه

پیشینه دستورنویسی فارسی در شبه‌قاره به قرن یازدهم هجری و مقدمه فرهنگ‌هایی چون جهانگیری و برهان قاطع باز می‌گردد. پس از آن نیز نخستین دستورهای مستقل زبان فارسی مانند اصول فارسی نگاشته عبدالصمد ملتانی تألیف ۱۱۱۱ق (حاج سید جواد، سید حسن صدرالدین، ص ۴) و شجره‌الامانی نگاشته میرزا محمد حسن قتیل (تألیف ۱۲۰۶ق) (جهان‌ختک، ص ۱۳) در شبه‌قاره نوشته شده‌اند که بر نخستین دستورهای تألیف شده توسط ایرانیان مانند دستور سخن (تألیف ۱۲۸۹) و دبستان فارسی (تألیف ۱۳۰۸) تقدم دارند.

از آنجا که بیگانگان برای فراگیری زبانی دیگر، نیازمند قواعد و قوانین مدون آن زبان هستند، دستور بیشتر زبان‌ها در خارج از حوزه اهل آن زبان نوشته شده است. زیرا اهل زبان به دستور زبان خود نیاز چندانی ندارند و بدون آن هم می‌توانند درست بگویند و درست بنویسند (فرشیدورد، ص هشت). بنابراین چنانکه نخستین دستورهای زبان عربی را ایرانیان نوشتند، نخستین دستورهای فارسی نیز در شبه‌قاره تألیف شد و دستورنویسی در آن دیار چنان مورد توجه قرار گرفت که بیشتر کتاب‌هایی که در این زمینه تألیف شده در آن خطه سامان یافته است.

یکی از این کتاب‌ها نهج‌الادب، اثر محمد نجم‌الغنی خان رامپوری است. نجم‌الغنی از محققان و نویسندگان پرکار شبه‌قاره در سده‌های ۱۹ و ۲۰ میلادی بوده که آثار بسیاری به زبان اردو و فارسی از او به یادگار مانده است و هرچند عمده آثار او به زبان اردوست، کتاب ارزشمند نهج‌الادب را به زبان فارسی تألیف کرده که از مفصل‌ترین و مهم‌ترین منابع دستور زبان فارسی به شمار می‌رود. این کتاب که در ۱۹۱۹ میلادی به چاپ سنگی رسیده است، منبع و مرجع نویسندگان صاحب‌نامی چون معین، خطیب‌رهبر و فرشیدورد در آثار دستوری‌شان بوده است و به ویژه معین در چهار رساله دستوری خود ("اضافه"، "مفرد و جمع"، "اسم مصدر، حاصل مصدر"، "اسم جنس و معرفه، نکره") از آن استفاده فراوان کرده است.

همایی درباره نهج‌الادب چنین می‌نویسد:

کتاب نهج‌الادب تألیف مولوی محمد نجم نجم‌الغنی خان رامپوری است که

در زمان حیات خود مؤلف، در سال ۱۹۱۹ میلادی در مطبه [=مطبعه] نول کشور واقع در لکهنو طبع شده و به خط نستعلیق نسبتاً ریز و به هم پکیده در ۸۲۲ صفحه است. مؤلف این کتاب به راستی در تألیف رنجی برده و اثری بسیار بزرگ و عالی از خود به یادگار گذارده است (همایی، ص ۵۰).

نهج‌الادب کتابی است بسیار مفصل و مؤلف آن به جهت آنکه از خارج از زبان بدان می‌نگرد با نکته‌بینی و دقتی وافر به بحث و بررسی موضوعات دستوری پرداخته است. او چنانکه خود تصریح می‌کند کتابش را بر پایه قواعد صرف و نحو عربی نوشته و قواعد فارسی را مطابق اصول زبان عربی تدوین کرده است:

نازم به آبیاری ابر عنایت باری که باری، گوهر مقصود به کف آمد اعنی این رساله جامع مسائل مهمه نحو و صرف و حاوی نکات جمه و قواعد شگرف که موسوم به نهج‌الادب و منظوی بر مقدمه و دو تعلیم و خاتمه است، به جدی بلیغ و جهدی وافی و مساعی مشکوره و استقرای کافی از اسفار معتبر و دفاتر محتر لغات و صرف و نحو اقتباس و انتخاب کرده، به عبارت سهل و الفاظ زودفهم بر قیاس قواعد عربی به پایان آوردم و قطره قطره از هر جا تلاش کرده، چندان مطالب به هم رسانیدم که دست رسای استقرای هیچ یکی، چه از قدما و چه از متأخرین، به آن نرسیده. چون فاضلان بخرد و دانایان نیک و بد به نظر تحقیق خالی از خیال باطل درنگردند، دانند که در این حقه چه گوهرها و در این طبله چه عنبرها و در این دل چه رازها و در این پرده چه آوازه‌هاست (نجم‌الغنی، ص ۴).

تحقیق در احوال و آثار نجم‌الغنی نشان می‌دهد که اگر چه وی نزد محققان زبان و ادب فارسی در ایران بیشتر تنها به عنوان نویسنده نهج‌الادب شناخته می‌شود، صاحب چندین اثر دیگر به زبان‌های فارسی و اردوست. او دانشمندی پرکار است که نه تنها در دستور زبان بلکه در زمینه‌هایی چون تاریخ، مذهب، طب و بلاغت تبحر داشته و تألیفاتی ارزشمند بر جای نهاده است.

شرح حال نجم‌الغنی

در منابع فارسی درباره شرح حال نجم‌الغنی مطلب قابل توجهی یافت نمی‌شود. در این منابع اگر ذکری از نجم‌الغنی به میان آمده به مناسبت معرفی کتاب نهج‌الادب اوست، مثلاً همایی (ص ۵۰) و صنیع (ص ۲۷۳) از نهج‌الادب سخن گفته‌اند و از نویسندگان آن

نیز نامی به میان آورده‌اند یا حاج سید جوادی، نجم‌الغنی را به عنوان نویسندهٔ کتاب نهج‌الادب معرفی کرده است (حاج سید جوادی، کمال، ذیل نجم‌الغنی‌خان). تنها در دانشنامهٔ ادب فارسی چند سطری در احوال وی یافت می‌شود که شامل تاریخ تولد و وفات و چگونگی تحصیلات اوست و اطلاعاتی بسیار موجز را ارائه می‌دهد (رسولی، ص ۲۵۲۵۲). اما این مؤلف، صاحب آثار بسیار زیادی است و در تذکره‌هایی که در شبه‌قاره تألیف شده یا در مقدمهٔ برخی از آثار او که به زبان اردو نوشته و در شبه‌قاره به چاپ رسیده است، شرح احوال او را می‌توان یافت.

نجم‌الغنی در هفتم اکتبر ۱۸۵۹ (= ۱۰ ربیع الاول ۱۲۷۶) در رامپور زاده شد (احمد علی خان، ص ۴۱۲) و در یکم جولای ۱۹۳۲ (= ۲۵ صفر ۱۳۵۱) در همان شهر بدرود حیات گفت (نقوی، ص ۴۰). «محمد نجم‌الغنی» را ماده تاریخ سال تولد او یافته (ایس بن علی، ص ۱۲۳) و ماده تاریخ وفاتش را بر اساس دو تاریخ میلادی و هجری چنین سروده‌اند:
۱۹۳۲ میلادی:

یافت هائف چو در رنج و الم فیاض را گفت: «شد واصل بحق نجم‌الغنی اهل صفا»
۱۳۵۱ هجری:

گفتمش مصرع تاریخ، رشید «رفت با حوصله سوی جنت»

(مالک رام، ص ۳۸۵)

نجم‌الغنی در آغاز نهج‌الادب، خود را این گونه معرفی می‌کند: «محمد نجم‌الغنی خان، چغتایی عمّاً و اکوزه‌ای خالاً ابن مولوی عبدالغنی خان بن مولوی عبدالعلی خان بن مولوی عبدالرحمن خان بن مولوی حاجی محمد سعید خان» (نجم‌الغنی، ص ۳، ص ۳). در بیشتر منابع، از او با لقب «مولوی» یاد کرده‌اند که در تداول اهل هند به معنی عالم کبیر است (دهخدا، ذیل مولوی).

جد بزرگ نجم‌الغنی، حاجی محمدسعید خان نام داشته که در طلب علم از بتی کوت به دهلی می‌رود و در خدمت شاه ولی‌الله محدث دهلوی (۱۱۱۴-۱۱۷۶ ق) به تکمیل علم تفسیر و حدیث می‌پردازد. او از شاه ولی‌الله اجازه و سند روایت کتب حدیث داشته و تا شورش سال ۱۸۵۷ میلادی نسخه‌هایی از مصنفات شاه ولی‌الله با امضا و اجازه نامهٔ او نزد ورثهٔ نجم‌الغنی موجود بوده است. سعید خان پس از درگذشت شاه ولی‌الله، در عصر

حافظ رحمت خان، والی بریلی، از دهلی به بریلی می‌آید و به عنوان معلم عنایت خان، فرزند حافظ رحمت خان، برگزیده می‌شود. سعید خان پنچ فرزند داشته که یکی از آنها مولوی عبدالرحمان خان، پدر بزرگ نجم‌الغنی بوده است (ایس بن علی، ص ۱۲۱-۱۲۲).
عبدالرحمان خان مانند پدرش اهل علم بوده و با شاه عبدالعزیز دهلوی (۱۱۵۹-۱۲۳۹ق) در ارتباط بوده است. مولوی عبدالعلی خان، فرزند عبدالرحمان خان نیز در رامپور سمت مفتی دادگاه داشته است.

فرزند مولوی عبدالعلی خان که عبدالغنی نام داشته و پدر نجم‌الغنی است نیز اهل علم بوده و پس از گذراندن دوران تحصیل، وکیل دادگستری رامپور می‌گردد و در همین زمان است که صاحب فرزنددی به نام نجم‌الغنی می‌شود. هنگامی که نجم‌الغنی به چهار سالگی می‌رسد، پدرش در اودی پور شغل پیدا می‌کند و به آنجا می‌رود و به همین سبب تحصیلات ابتدایی نجم‌الغنی در اودی پور انجام می‌پذیرد (نقوی، ص ۲۵).

مادر نجم‌الغنی، محمدی بیگم نام داشته که دختر شیر محمد خان بن رضی خان معروف به روزی خان بن اسماعیل خان بوده است. رضی خان در جنگ بین نواب قایم خان بنگش و روهیله‌ها، پس از کشته شدن برادرش کاظم خان معروف به کاجو خان که در طرف لشکر روهیله‌ها بوده است از وطن خود سمار در مُلک سوات بیرون آمده و به روهیله‌ها ملحق شده و در لشکر آنها به درجه رساله‌داری (منصبی در لشکر) می‌رسد (ایس بن علی، ص ۱۲۲-۱۲۳).

مولوی عبدالغنی به تعلیم و تربیت یگانه فرزند خود، نجم‌الغنی، توجه خاص داشته است. او کتب درسی عربی و فارسی را خود به فرزندش می‌آموزد و سپس او را برای ادامه تحصیل به رامپور می‌فرستد (نقوی، همان‌جا).

درباره تحصیلات او در تذکره کاملان رامپور آمده است:

نجم‌الغنی در اوایل سن به اودی پور نزد پدرش رفت و کتب ابتدایی عربی و فارسی را خواند. در ۱۸۸۴ به رامپور بازگشت و آموزش علوم عربی را به تکمیل رسانید. سپس از محضر شمس العلما مولانا عبدالحق و مولوی محمد طیب مکی و معلمان مدرسه عالی به بهره برد و امتحان سالیانه مدرسه عالی را در ۱۸۸۹ با امتیاز اول گذراند (شوق، ص ۴۱۲).

ایس بن علی می‌افزاید که وی کتب فلسفه را در مدرسه مولوی عبدالحق خیرآبادی خوانده و کتب طبی مانند قانونچه، موجز، اقصری، نفیسی، سدیدی، شرح اسباب و علامات و کلیات قانون شیخ بوعلی سینا را نزد طبیبان حاذق وقت به ویژه دایی خود، حکیم محمد اعظم خان، مؤلف کتاب‌های اکسیر اعظم، محیط اعظم، قرابادین اعظم، رموز اعظم، نیر اعظم و رکن اعظم، فرا گرفته است (ایس بن علی، ص ۱۲۳).

ژنرال اعظم‌الدین خان نایب رئیس سازمان امور انتظامی ایالت رامپور، نجم‌الغنی را به عنوان مدیر اداره اوقاف رامپور منصوب کرد. به سفارش نجم‌الغنی به جولاهگان رامپور، خانه و پول نقد داده شد و آنان در رامپور کارخانه پارچه بافی بنیاد نهادند. بعدها نجم‌الغنی به اودی پور رفت و در آنجا کتابدار کتابخانه فارسی ویکتوریه هال شد، اما پس از مدتی استعفا داد و به رامپور بازگشت و هیئت کلنل ونسنت او را به عنوان رئیس شعبه تاریخ برگزید. مدتی در بیمارستان نظامی رامپور به عنوان طبیب کار کرد و در مجالس اعیانی رامپور دعوت می‌شد. در ۱۹۰۳ میلادی هنگامیکه همسر نجم‌الغنی درگذشت، او دوباره به اودی پور رفت و در دبیرستان اودی پور به عنوان «سر مولوی» منصوب شد (ایس بن علی، همان جا).

از تذکره کاملان رامپور چنین بر می‌آید که نجم‌الغنی در سال‌های ۱۹۰۱ تا ۱۹۲۲ در دبیرستان اودی پور به عنوان «سر مولوی» مشغول کار بوده و پس از ترک این خدمت، تمام توجه خود را به تألیف، مصروف داشته است. احمد علی خان چند سال پیش از وفات نجم‌الغنی درباره او می‌نویسد: «شب و روز به تألیف کتب مشغول است و شهرت علمی رامپور و اهل رامپور مرهون قلم اوست» (شوق، ص ۴۱۲).

منصب مهم دیگری که نجم‌الغنی عهده‌دار آن بوده، ریاست کتابخانه نفیس «رضا» در رامپور در عهد نواب رضا علی خان بهادر - که در ۱۹۳۰ میلادی به تخت نشسته - بوده است (آصفه زمانی، ص ۱۳۴).

آثار نجم‌الغنی

نجم‌الغنی صاحب آثار بسیاری به زبان اردو و فارسی است که تنها برخی از آنها به زیور طبع آراسته شده‌اند و بقیه به صورت چاپ سنگی عموماً در کتابخانه‌های شبه‌قاره و

برخی در ایران موجودند. تاکنون ۳۶ اثر از او شناسایی شده است. در این بخش پس از بررسی اجمالی منابع مذکور، فهرستی از آثار نجم‌الغنی به همراه معرفی هر اثر بر اساس آن منابع ارائه خواهد شد.

در تذکره کاملان رامپور (شوق، ص ۴۱۳)، نام ۲۴ کتاب از آثار نجم‌الغنی بدون آنکه هیچ توضیحی درباره آنها داده شود، ذکر شده است.

وفیات مشاهیر اردو (بشارت، ص ۶۰۰-۶۰۱) نیز نام ۳۴ اثر او را در بر دارد که البته در آنها چند اشتباه دیده می‌شود. نویسنده آن کتاب، از کتابی با نام شرح عقاید نفسی یاد کرده است که از دو جهت اشکال دارد: یکی آن که در این عنوان در کلمه «نسفی» سهوی رخ داده و به اشتباه «نفسی» نوشته شده است. دوم آنکه شرح عقاید نسفی چنانکه از منابع دیگر تأیید می‌شود نام یک کتاب مستقل نیست، بلکه نجم‌الغنی کتابی با نام تذهیب العقاید دارد که موضوع آن شرح عقاید نسفی است. همچنین از کتاب‌های دیگری چون اصول فقه، بوهرون کی تاریخ و شرح فقه اکبر یاد می‌کند که در منابع دیگر هیچ یک به عنوان نام کتاب ذکر نشده‌اند، بلکه موضوع چند کتاب از آثار نجم‌الغنی هستند. معیار الافکار و میزان الافکار نیز در این اثر، دو کتاب جداگانه در نظر گرفته شده‌اند، اما قرائن نشان می‌دهد که این دو، نام‌های مختلف یک کتاب هستند. بنابراین باید گفت که در وفیات مشاهیر اردو در واقع ۲۹ اثر از نجم‌الغنی نام برده شده است. در این کتاب نیز هیچ توضیحی درباره این آثار ارائه نشده است.

منبع دیگری که در آن نشانی از آثار نجم‌الغنی می‌توان یافت مقدمه کتاب بحر الفصاحة (نقوی، ص ۳۵-۴۰) است. بحر الفصاحة از کتاب‌های نجم‌الغنی است که نقوی در لاهور آن را چاپ کرده و مقدمه‌ای درباره احوال و آثار نجم‌الغنی بر آن نوشته است. در این مقدمه به ۲۸ اثر از نجم‌الغنی اشاره شده و خلاصه‌وار در معرفی هر یک مطالبی آورده شده است.

مذاهب الاسلام کتاب دیگر نجم‌الغنی است که در مقدمه آن (قادری، مقدمه) ۳۳ کتاب از آثار نجم‌الغنی معرفی شده است. توضیحاتی که در این کتاب درباره آثار نجم‌الغنی آمده یکدست نیست، مثلاً گاهی به موضوع اثر اشاره شده و گاه به نام مطبوعه یا تعداد مجلدات، اما در برخی موارد تنها به ذکر نام، بسنده شده است.

تاریخ اوده اثر دیگری از نجم‌الغنی است که در انتهای آن شرح احوال وی آمده است. این شرح حال را ایس بن علی، مدیر چاپخانهٔ مطلع العلوم مرادآباد، که از دوستان نجم‌الغنی بوده است نوشته (ایس بن علی، ص ۱۲۵) و در آن به آثار او هم اشاره کرده است. این شرح حال که مؤخره‌ای بر تاریخ اوده است در زمان حیات نجم‌الغنی نوشته شده و طبعاً آثاری را در بر دارد که مؤلف تا آن زمان به رشتهٔ تحریر درآورده بوده است. در این اثر نیز نام ۱۷ کتاب از نجم‌الغنی با توضیح بسیار مختصری دربارهٔ برخی از آنها دیده می‌شود.

در کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه‌قاره نیز نام ۵ اثر از نجم‌الغنی را می‌توان دید (نوشاهی، ج ۲، ص ۹۲۴، ۹۵۰، ۹۸۳، ۱۴۶۲). از آنجا که این کتاب به آثار فارسی اختصاص دارد طبعاً آثاری که در آن معرفی شده تنها آثار فارسی نجم‌الغنی است. منبع دیگری که نگارنده دربارهٔ آثار نجم‌الغنی از آن بهره‌مند شد، فهرستی است که دکتر عطا خورشید، از کتاب‌های نجم‌الغنی در کتابخانهٔ مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگره تهیه کرده‌اند. این فهرست نیز دربارهٔ ۱۸ اثر نجم‌الغنی اطلاعاتی چون نام کتاب، مطبعه و سال نشر را در اختیار قرار می‌دهد. بر اساس منابع سابق الذکر، اطلاعات زیر دربارهٔ آثار نجم‌الغنی به دست آمده است:

۱. اعظم التواریخ

موضوع اعظم التواریخ، تاریخ افغانان رامپور و به زبان اردوست. نسخ خطی این کتاب در سه مسوّدّه به خط مؤلف با شماره‌های ۱۷۵/۴۱ (مسوّدّه اول)، ۱۷۴/۴۰ (مسوّدّه دوم) و ۱۷۶/۴۲ (مسوّدّه سوم) در مجموعهٔ عبدالسلام دانشگاه اسلامی علیگره موجود است که مسوّدّه دوم تاریخ ۱۸۹۳ دارد.

۲. اخبار الصنادید

تاریخ مفصل قوم روھیله و منطقهٔ روھیل کھند و مشتمل بر دو جلد است که به زبان اردو نوشته شده است. در کتابخانهٔ رضا و کتابخانهٔ مولانا آزاد سه چاپ مختلف از این کتاب دیده می‌شود: چاپ لاهور در ۱۹۰۶، چاپ لکھنو در ۱۹۱۸ و چاپ رامپور در ۱۹۹۷ میلادی.

۳. بحرالفصاحة

این کتاب در علم معانی، بیان، بدیع و عروض و قافیه به زبان اردو در دو جلد نگاشته شده است. در کتابخانه رضا و کتابخانه مولانا آزاد دو چاپ مختلف از این کتاب موجود است که یکی در ۱۹۲۶ در لکهنو و دیگری در ۲۰۰۶ در دهلی نو منتشر شده است. بحرالفصاحة همچنین در سال ۱۹۹۹ با مقدمه و تصحیح سید قدرت نقوی در لاهور به چاپ رسیده است.

۴. تاریخ اوده

اوده منطقه‌ای در شمال هند است که امروز به آن اترپرادش می‌گویند. شخصی به نام محمد امین برهان الملک در ۱۱۳۲ در این منطقه حکومتی شیعی تشکیل داده است که تا ۱۲۷۴ برقرار بوده و در ۱۲۷۴ به دست استعمارگران انگلیسی سقوط کرده است. (رضوی ۱، ص ۵۰). نجم‌الغنی تاریخ اوده را از ابتدای کار نواب سعادت خان برهان الملک تا پایان کار واجد علی شاه که آخرین تاجدار اوده بود (همو ۲، ص ۷) در چند جلد به زبان اردو نوشته است. این کتاب یک بار از ۱۹۰۹ تا ۱۹۱۳ در مطبع مطلع العلوم مرادآباد در چهار جلد منتشر شده و بار دیگر در ۱۹۱۹ در مطبع منشی نول کشور لکهنو در پنج حصه به چاپ رسیده است که هر دو چاپ در کتابخانه مولانا آزاد موجود است. چاپ‌های مختلف تاریخ اوده در فهرست کتابخانه رضا نیز دیده می‌شود. اخیراً این کتاب در ۱۹۷۸ میلادی با مقدمه محمد ایوب قادری در نفیس آکادمی کراچی چاپ شده است.

از ویژگی‌های مهم چاپ مرادآباد این است که ایس بن علی، مدیر آن، که از دوستان نجم‌الغنی بوده شرح حالی از او را به قلم خود در پایان کتاب و به عنوان مؤخره آن آورده است. این شرح حال که تحت عنوان «حالات مصنف» در صفحات ۱۲۱ تا ۱۳۴ از جلد چهارم آمده، در زمان حیات نجم‌الغنی نوشته شده و اطلاعات ارزشمندی را در اختیار خواننده قرار می‌دهد.

۵. تاریخ اودی پور

نقوی در مقدمه بحرالفصاحة اشاره کرده است که این کتاب، کتابی مفصل درباره راجپوتانه

(بخشی از ایالت راجسته‌هان هند) است که هنوز به چاپ نرسیده است (نقوی، ص ۳۹). در مقدمه مذاهب‌الاسلام هم به نام این کتاب اشاره شده است، اما نه در کتابخانه مولانا آزاد و نه در کتابخانه رضا نسخه‌ای از این کتاب دیده نشد. نجم‌الغنی درباره راجپوتانه و تاریخ آن، چند کتاب دیگر نیز تألیف کرده که در این جستار به آنها اشاره خواهد شد.

۶. تاریخ بغاوت هند

موضوع این کتاب، تاریخ دکن است و در ۱۳۴۸ ق به زبان اردو چاپ شده است. نام و مشخصات این کتاب تنها در فهرست کتابخانه رضا ملاحظه شد.

۷. تاریخ التواریخ

تنها منبعی که از این کتاب نام برده بدون اینکه به مشخصات آن اشاره کند، وفيات مشاهیر اردوست.

۸. تاریخ راجپوتانه

در تذکره کاملان رامپور، مقدمه بحرالفصاحة و مقدمه مذاهب الاسلام تنها به نام این اثر اشاره شده است.

۹. تاریخ ریاست حیدرآباد دکن

کتابی است به زبان اردو درباره تاریخ دکن که در ۱۹۳۰ در لکهنو به چاپ رسیده است. نسخه‌هایی از این کتاب در کتابخانه رضا و کتابخانه مولانا آزاد موجود است.

۱۰. تذکره السلوک

فهرست مصطلحات صوفیه به اعتبار حروف تهجی است که به زبان اردو نوشته شده و در ۱۹۰۴ به چاپ رسیده است. این کتاب را نیز در کتابخانه رضا می‌توان یافت.

۱۱. تسهیل اللغات

در لغات و مصطلحات به زبان اردو نوشته شده است.

۱۲. تعلیم الایمان

دربارهٔ اصول فقه و در شرح فقه اکبر امام اعظم، ابوحنیفه، به زبان اردو نوشته شده و در ۱۳۳۱ق به چاپ رسیده است. در وفيات مشاهیر اردو از کتابی با نام «شرح فقه اکبر» نام برده شده است، اما در آثار دیگر همه‌جا موضوع تعلیم الایمان را شرح فقه اکبر نوشته‌اند. بنابراین به نظر می‌رسد شرح فقه اکبر به اشتباه در وفيات مشاهیر اردو به عنوان یک اثر مستقل از آثار نجم‌الغنی معرفی شده باشد. این کتاب در فهرست کتابخانهٔ رضا با عنوان تعلیم الایمان، شرح فقه اکبر الغنی معرفی شده است.

۱۳. تهذیب العقاید

ترجمهٔ شرح عقاید نسفی است به زبان اردو که در ۱۹۰۰ به چاپ رسیده و در کتابخانهٔ رضا موجود است.

۱۴. خزانهٔ الادویه

دربارهٔ داروهای طب یونانی، طب هندی و طب جدید نوشته شده و در چهار جلد در رامپور به چاپ رسیده است. نجم‌الغنی در این کتاب فهرست کاملی دربارهٔ داروها به دست داده و افعال و خواص داروها و مضرات و مصالح آنها را بیان کرده است. نسخه‌هایی از این کتاب با تاریخ‌های ۱۹۱۷، ۱۹۲۰ و ۱۹۲۱ در کتابخانهٔ رضا موجود است.

۱۵. خزائن الادویه

این کتاب نیز در علم طب نوشته شده و در هشت جلد در دهلی نو به چاپ رسیده است. نسخه‌ای از آن در کتابخانهٔ مولانا آزاد (بی‌تا) موجود است و چاپ موجود در کتابخانهٔ رضا تاریخ ۱۹۲۶ را دارد.

۱۶. خواص الادویه

دربارهٔ ادویهٔ مفرد در سه جلد به زبان اردو نوشته شده و در ۱۹۱۱ در لاهور چاپ شده است. نسخه‌هایی از این کتاب در کتابخانهٔ رضا و کتابخانهٔ آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.

۱۷. دیوان نجمی

گزیدهٔ اشعاری است که نجم‌الغنی تا شانزده سالگی سروده بوده است. او در شعر، نجمی تخلص می‌کرده و در نهج‌الادب نیز گاه خود را «فقیر، نجمی» خوانده است. ایس بن علی در مؤخرهٔ تاریخ اوده (ایس بن علی، ص ۱۲۵-۱۳۴) تعدادی از اشعار نجم‌الغنی را آورده است که شامل اشعاری به زبان فارسی و اردوست. نمونه‌ای از غزل فارسی او که ایس بن علی در مؤخرهٔ تاریخ اوده آورده است:

مگو کم دارد آن یوسف رخ و گل پیرهن عاشق
که هست او را چو یعقوب و زلیخا مرد و زن عاشق
شکست این سنگدل پیمانہ، باری کاش در اول
نمی‌گشتیم با این سنگدل پیمان شکن عاشق
تو از شیرین و لیلی به، من از فرهاد وز مجنون
که دارد چون تو معشوقی؟ که دارد همچو من عاشق؟
به کوی عشق اگر پا می‌نهی، بگذر ز همراهی
اگر می‌ترسی از کشتن، نمی‌باید شدن عاشق

۱۸. رسالهٔ نجم‌الغنی

این کتاب در قواعد صرف و نحو زبان فارسی نوشته شده و در منابع موجود، خلاصهٔ نهج‌الادب دانسته شده است. هر چند مطالب نهج‌الادب در این رساله به صورت خلاصه دیده می‌شود باید توجه داشت که این کتاب، خلاصهٔ نهج‌الادب نیست بلکه نهج‌الادب، تفصیل آن است. زیرا تاریخ چاپ سنگی رساله ۱۸۹۸ و تاریخ نهج‌الادب ۱۹۱۹ است. نسخه‌ای از این کتاب که در رامپور به چاپ سنگی رسیده، در کتابخانهٔ مولانا آزاد موجود است. همچنین نسخه‌ای از آن در کتابخانهٔ مجلس نگهداری می‌شود. رسالهٔ نجم‌الغنی مشتمل بر ۱۷۰ صفحه به اضافهٔ ۸ صفحه فهرست است و اگر از لحاظ حجم با نهج‌الادب مقایسه شود نهج‌الادب تقریباً ۴/۵ برابر آن است.

چنانکه اشاره شد نجم‌الغنی ابتدا این کتاب را نوشته و حدود بیست سال بعد مطالبش را تفصیل داده و نهج‌الادب را تألیف کرده است. فصل‌بندی و ترتیب این کتاب مانند نهج‌الادب است با این تفاوت که برخی از مباحث در رساله بیان نشده و آنچه آورده شده نیز

در نهایت ایجاز است و در مقایسه با نهج‌الادب به شواهد شعری بسیار کمی استناد شده است. رسالهٔ نجم‌الغنی مانند نهج‌الادب به دو حصهٔ صرف (ص ۲-۵۴) و نحو (ص ۵۴-۱۶۹) تقسیم شده و به این ابیات ختم شده است که البته در نهج‌الادب دیده نمی‌شود:

این نسخه چو یافت حسن اتمام	ش‌ب‌دیز قلم گرفت آرام
از فضل خدا تمام کردم	فیضش به طباع عام کردم
این نسخه که زیب روزگار است	بعد از من خسته یادگار است
تحصیل علوم فارسی را	این نسخه بس است پیش دانا
در باغ سخن بهار معنی	صد شکر که این نگار معنی
آراست ز حسن خود جهان را	چون فصل بهار، بوستان را
این نسخه چو بیند اهل انصاف	احسنت کند به حسن الطاف
وقتی که روم ز دار فانی	هست از من بی نشان نشانی

۱۹. سلک الجواهر فی احوال البواهر

دربارهٔ فرقهٔ بوهره (اسماعیلیان شبه‌قاره) به زبان اردو نوشته شده و در ۱۹۱۴ میلادی به چاپ رسیده است. نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانهٔ رضا موجود است.

۲۰. شرح چهل کاف

این کتاب در ۱۹۰۱ میلادی به زبان اردو نوشته شده است و در شرح دعایی است که در آن چهل بار حرف کاف تکرار شده است. نسخه‌ای از آن در کتابخانهٔ رضا نگهداری می‌شود.

۲۱. شرح سراجی

در علم فرائض است و در ۱۳۴۶ق به زبان اردو نوشته شده است. نسخه‌ای از آن در کتابخانهٔ رضا موجود است.

۲۲. شرح نکتة رسالهٔ عبد الواسع

رسالهٔ عبد‌الواسع نام کتابی است از میر عبد‌الواسع هانسوی مشتمل بر قواعد و

ضوابط کلیه زبان فارسی که در ۱۳۲۳ ق نوشته شده است. نجم‌الغنی شرحی به زبان فارسی بر این کتاب نوشته و آن را شرح نکته رساله عبدالواسع نام کرده است. این کتاب همراه با یکی دیگر از آثار نجم‌الغنی با نام منتهی القواعد (قواعد حامدی) در یک مجلد به چاپ رسیده است.

۲۳. عقود الجواهر فی احوال البواهر

این کتاب درباره احوال فرقه بوهره یعنی اسماعیلیان شبه‌قاره به زبان اردو نوشته شده است و نسخه‌ای از آن که در ۱۹۰۶ میلادی در مرادآباد به چاپ رسیده در کتابخانه مولانا آزاد موجود است. نسخه دیگری از آن نیز که تاریخ ۱۳۲۲ ق دارد، در کتابخانه رضا نگهداری می‌شود.

۲۴. قرابادین نجم‌الغنی

نجم‌الغنی این کتاب را درباره داروهای مرکب در ۱۹۱۹ در لکهنو به چاپ رسانده است. نسخه‌ای از آن در کتابخانه مولانا آزاد موجود است. همچنین نسخه‌هایی از این کتاب در کتابخانه رضا و کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.

۲۵. القول الفیصل فی شرح مسألة الطهر المتخلل

شرح وقایه در مسئله متخلل است.

۲۶. کارنامه راجپوتان

این کتاب درباره تاریخ راجستان است و در ۱۹۲۳ میلادی به زبان اردو چاپ شده و در کتابخانه رضا موجود است. نسخه‌ای از آن (بی تا) نیز در کتابخانه مولانا آزاد دیده می‌شود. نقوی درباره این کتاب نوشته است که نجم‌الغنی ۲۴ سال از سال‌های عمرش را در راجپوتانه گذرانده است و در همان سال‌ها تاریخ راجستان و ایالات آنجا را جمع‌آوری کرده و در این موضوع چهار کتاب نوشته است که یکی از آنها کارنامه راجپوتان است. سه کتاب دیگر تاریخ اودی پور، تاریخ راجپوتانه و وقایع راجستان هستند.

۲۷. مختصر الاصول

این کتاب دربارهٔ اصول فقه است و در ۱۸۹۶ میلادی به زبان اردو نوشته شده است که نسخه‌هایی از آن در کتابخانهٔ رضا و مولانا آزاد نگهداری می‌شود.

۲۸. مختصر تاریخ رامپور

نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانهٔ مولانا آزاد (بی‌تا) وجود دارد که در رامپور چاپ شده است. بقیهٔ منابع تنها به ذکر نام این اثر بسنده کرده و اطلاعات دیگری به دست نمی‌دهند.

۲۹. مذاهب الاسلام

موضوع این کتاب احوال و عقاید فرقه‌های اسلام است و به زبان اردو نوشته شده است. دو چاپ مختلف از این کتاب در کتابخانهٔ مولانا آزاد دیده می‌شود که یکی متعلق به ۱۹۰۱ و دیگری ۱۹۱۳ در رامپور است. این کتاب همچنین در کتابخانهٔ رضا و کتابخانهٔ آیت الله العظمی مرعشی موجود است.

۳۰. مزیل الغواشی

کتابی است در شرح اصول الشاشی که در ۱۹۱۸ به زبان اردو نوشته شده است. در کتابخانهٔ رضا نسخه‌ای از آن موجود است.

۳۱. معیار الافکار

کتابی است در منطق به زبان فارسی که در ۱۸۹۷ به چاپ رسیده است. در کتابخانهٔ رضا و کتابخانهٔ مولانا آزاد نسخه‌هایی از این اثر که در رامپور (بی‌تا) چاپ شده، موجود است.

در وفیات مشاهیر اردو و مقدمهٔ مذاهب الاسلام از کتاب دیگری با نام میزان الافکار یاد شده است که به نظر می‌رسد کتاب مستقلی نباشد بلکه منظور از آن همین کتاب معیار الافکار باشد، زیرا علاوه بر مترادف بودن این دو نام، موضوع هر دو کتاب را منطق نوشته‌اند و تعداد صفحات هر دو نیز ۸۰ است.

۳۲. مفتاح البلاغة

گزیده بحرالفصاحة است به زبان اردو و نسخه‌هایی از آن که در ۱۹۲۱ میلادی در لاهور به چاپ رسیده و در کتابخانه رضا و کتابخانه مولانا آزاد نگهداری می‌شود.

۳۳. مفتاح المطالب

در روش تفأل از قرآن نوشته شده است و ترجمه اردوی رساله عربی شیخ محی‌الدین بن عربی است. این اثر در ۱۳۰۲ ق به چاپ رسیده و در کتابخانه رضا موجود است.

۳۴. منتهی القواعد (قواعد حامدی)

موضوع این کتاب قواعد فارسی است اما به زبان اردو نوشته شده و نسخه‌هایی از آن که در ۱۸۹۶ به چاپ رسیده در کتابخانه رضا و کتابخانه مولانا آزاد نگهداری می‌شود.

۳۵. نهج الادب

موضوع نهج الادب صرف و نحو زبان فارسی است و در ۱۹۱۹ در لکهنو به چاپ رسیده است. چنانکه اشاره شد نجم‌الغنی در حدود بیست سال پیش از تألیف نهج الادب کتابی مختصر با نام رساله نجم‌الغنی در صرف و نحو زبان فارسی نوشته و سپس با تفصیل مطالب آن و افزودن شواهد شعری بسیار، نهج الادب را تصنیف کرده است.

این کتاب در دو تعلیم تنظیم شده که تعلیم اول «در علم صرف» و تعلیم دوم «در علم نحو» نام گرفته است. تعلیم اول، خود به پنج «باب» تقسیم می‌شود که نام آنها به ترتیب چنین است: در بیان فعل، در بیان اسم، در بیان حرف، در بیان حرکات و سکنات حروف، در آداب املا و رسم خط پارسی. تعلیم دوم نیز مشتمل بر سه «جمله» است: در بیان کلمه، در بیان کلام، در بیان ملحقات به مفعول و توابع و مقدرات و محذوفات.

ذهن وقاد نجم‌الغنی به این تقسیم بندی بسنده نکرده و ذیل هر یک از این ابواب و جملات، بخش‌های دیگری چون فصول و ابواب و حصه‌ها آورده است و به کتاب نظامی پیچیده بخشیده است. این پیچیدگی از این جهت است که کتاب فاقد فهرست مطالب است و پیش چشم نداشتن فهرست سبب می‌شود که خواننده از دیدن این عناوین

گونگون دچار سردرگمی شود.

پس از این دو تعلیم، بخشی به نام «خاتمة الكتاب» آمده است که مشتمل بر ۵۶ صفحه است و در آن به موضوعات تازه‌ای چون اقسام زبان فارسی، کیفیت زبان فارسی و بیان محاورات ایران و توران، حقیقت لغت و ذکر کتب لغت این زبان، ثبوت لغت به قیاس و قرینه بیان وضع کلمات، تصرف تفریس در زبان عربی، تصرف تفریس در الفاظ هندی و تهنید پرداخته شده است. در پایان کتاب نیز نویسنده، فهرستی از منابعی که از آنها استفاده و به آنها استناد کرده، آورده است.

نجم‌الغنی این کتاب را بر پایه قواعد صرف و نحو عربی و با استفاده از اصطلاحات آن نوشته است. مثلاً مفعول را به پنج قسم مفعول به، مفعول فیه، مفعول له، مفعول معه و مفعول مطلق (نجم‌الغنی ۳، ص ۳۸۰-۳۸۸) منقسم ساخته و در ملحقات به مفعول از حال و مستثنی و تمیز (همو ۳، ص ۷۱۴-۷۱۵) سخن گفته است. از بخش‌های مهم این کتاب که مؤلف در آن داد سخن داده، باب سوم از تعلیم اول است که به بیان حروف اختصاص دارد و نجم‌الغنی در آن به توصیف حروف مبانی و قواعد آن از قبیل ابدال، قلب، حذف، ادغام و زیادت پرداخته است. این بخش از کتاب نهج‌الادب با مباحث حروف دستور زبان‌های فارسی در ایران مقایسه شده است (رادفر و پژوهش، ص ۱۰۷-۱۱۹).

۳۶. وقایع راجستهان (تاریخ راجگان هند)

درباره تاریخ راجپوتانه است و در ۱۹۲۷ به چاپ رسیده است. نسخه‌ای از این اثر در کتابخانه مولانا آزاد موجود است. جدول زیر که فهرستی از آثار نجم‌الغنی را در بر دارد، نشان می‌دهد که معرفی هریک از آثار پیش‌گفته بر اساس کدام یک از منابع این مقاله صورت گرفته و در خصوص هر یک از آن آثار به کدام منابع می‌توان مراجعه کرد.

جدول آثار و منابع آثار نجم الغنی

کتابخانہ مولانا آزاد	کتابخانہ رضا	کتابستانی آثار فارسی...	مؤخرہ تاریخ اودہ	مقدمہ مذاہب الاسلام	مقدمہ بحر الفصاحت	وفیات مشاہیر اردو	کاملان رامپور	نام اثر	
*								اعظم التواریخ	۱
*	*		*	*	*	*	*	اخبار الصنادید	۲
*	*		*	*	*	*	*	بحر الفصاحة	۳
*	*		*	*	*	*	*	تاریخ اودہ	۴
				*	*			تاریخ اودی پور	۵
	*							تاریخ بغاوت ہند	۶
						*		تاریخ التواریخ	۷
				*	*	*	*	تاریخ راجپوتانہ	۸
*	*			*	*	*	*	تاریخ ریاست حیدرآباد دکن	۹
	*		*	*	*	*	*	تذکرہ السلوک	۱۰
				*		*	*	تسهیل اللغات	۱۱
	*		*	*	*	*	*	تعلیم الایمان	۱۲
	*		*	*	*	*	*	تہذیب العقاید	۱۳
	*			*	*		*	خزانة الادویہ	۱۴
*	*			*	*	*	*	خزائن الادویہ	۱۵
	*		*	*	*	*	*	خواص الادویہ	۱۶
				*		*	*	دیوان نجمی	۱۷
*	*	*		*	*	*	*	رسالہ نجم الغنی	۱۸
	*				*	*	*	سلك الجواهر فی احوال البواهر	۱۹
	*		*	*	*	*	*	شرح چهل کاف	۲۰
	*			*	*	*	*	شرح سراجی	۲۱
		*	*	*		*		شرح نکتہ رسالہ عبد الواسع	۲۲
*	*		*	*	*		*	عقود الجواهر فی احوال البواهر	۲۳
*	*			*	*	*	*	قراہدین نجم الغنی	۲۴
			*	*	*	*		القول الفیصل فی شرح مسأله الطهر المتخلل	۲۵

کتابخانه مولانا آزاد	کتابخانه رضا	کتابشناسی آثار فارسی...	مؤخره تاریخ اوده	مقدمه مذاهب الاسلام	مقدمه بحر الفصاحت	وفیات مشاهیر اردو	کاملان رامپور	نام اثر	
*	*			*	*	*	*	کارنامه راجپوتان	۲۶
*	*		*	*	*	*	*	مختصر الاصول	۲۷
*				*	*			مختصر تاریخ رامپور	۲۸
*	*		*	*	*	*	*	مذاهب الاسلام	۲۹
	*			*	*	*	*	مزیل الغواشی	۳۰
*	*	*		*	*	*	*	معیار الافکار	۳۱
*	*			*	*	*	*	مفتاح البلاغة	۳۲
	*			*	*	*	*	مفتاح المطالب	۳۳
*	*	*	*	*	*	*	*	منتهی القواعد (قواعد حامدی)	۳۴
	*	*	*	*	*	*	*	نهج الادب	۳۵
*				*	*	*	*	وقایع راجستهان (تاریخ راجگان هند)	۳۶

نتیجه‌گیری

محمد نجم‌الغنی خان رامپوری از عالمان و محققان بزرگ شبه‌قاره است که آثاری متنوع و پرتعداد از خود به یادگار نهاده است. اما در ایران نجم‌الغنی را بیشتر به واسطه اثر گرانقدری که در دستور زبان فارسی تألیف کرده می‌شناسند و از منابع فارسی، مهمترین مطلبی که در معرفی او به دست می‌آید آن است که او صاحب کتاب نهج‌الادب است.

منابع

آصفه زمانی، محققین و منتقدین معروف زبان و ادبیات فارسی هند در قرن بیستم، مرکز تحقیقات فارسی، دهلی، ۱۹۹۳م.

ایس بن علی، «حالات مصنف»، مؤخره بر تاریخ اوده، نجم‌الغنی خان رامپوری، مرادآباد، ۱۹۱۳م.

بشارت فروغ رامپور، وفیات مشاهیر اردو، آفسیت پریس گنج میرخان، کلکتہ، ۲۰۰۰م.

جهان ختک، شفقت، دستورنویسی در شبه قاره هند و پاکستان، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۷۶.

- حاج سید جوادی، سید حسن صدرالدین، دستورنویسی فارسی در شبه‌قاره، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۳۷۲.
- حاج سید جوادی، کمال، فرهنگنامهٔ زبان و ادب فارسی در شبه‌قارهٔ هند، خانهٔ کتاب و شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی، تهران، ۱۳۹۰.
- دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، تهران، ۱۳۳۷.
- رادفر، ابوالقاسم و مستانه پژوهش، «تطبیق مبحث حروف کتاب نهج‌الادب رامپوری هندی با مباحث حروف دستور زبان‌های فارسی در ایران»، ادبیات تطبیقی جیرفت، ش ۱، پاییز، ۱۳۸۸.
- رسولی، «نجم‌الغنی رامپوری»، دانشنامهٔ ادب فارسی، به سرپرستی حسن انوشه، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۸۰.
- رضوی (۱)، سید منظر عباس، «تاریخ سیاسی اوده در هند»، سخن تاریخ، ش ۶، پاییز ۱۳۸۸.
- _____ (۲)، «نقش شاهان اوده در گسترش تشیع»، سخن تاریخ، ش ۷، زمستان ۱۳۸۸.
- شوق، حافظ احمد علی خان، تذکرهٔ کاملان رامپور، خدابخش لائبریری، پتنه، ۱۹۳۳ م.
- صنیع، مهین بانو، سیری در دستور زبان فارسی، کتاب سرا، تهران، ۱۳۷۱.
- فرشیدورد، خسرو، مقدمه بر دستورنویسی فارسی در شبه‌قارهٔ هند، شفقت جهان ختک، تهران، ۱۳۷۶.
- مالک رام، تذکرهٔ ماه و سال، مکتبه جامعه، دهلی، ۱۹۹۱ م.
- نجم‌الغنی خان رامپوری (۱)، رسالهٔ نجم‌الغنی، حافظ احمد علی خان شوق، رامپور، ۱۸۹۸ م.
- _____ (۲)، تاریخ اوده، مطلع العلوم، مرادآباد، ۱۹۱۳ م.
- _____ (۳)، نهج‌الادب، نول کشور، لکهنو، ۱۹۱۹ م.
- _____ (۴)، مذاهب الاسلام، با مقدمهٔ محمد ایوب قادری، ۱۹۷۸ م.
- _____ (۵)، بحرالفصاحه، با مقدمهٔ سید قدرت نقوی، مجلس ترقی ادب، لاهور، ۱۹۹۹ م.
- نقوی، سید قدرت، مقدمه بر بحرالفصاحه، نجم‌الغنی خان رامپوری، لاهور، ۱۹۹۹ م.
- نوشاهی، عارف، کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه‌قاره، میراث مکتوب، تهران، ۱۳۹۱.
- همایی، جلال‌الدین، «گفتار در صرف و نحو فارسی»، نامهٔ فرهنگستان، سال اول، ش دوم، ۱۳۲۲.